

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ИЙТ, КӨПЕК, ТӨБЕТ ХӘМ КҮШИК СӨЗЛЕРИНИҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖӨНИНДЕ

Жаңабаев Азизбек Турдыбек улы – Әжсинияз атындағы НМПИИ студенти
Илимий басшы: ф.и.д. А.Пирниязова

Қарақалпақ тилиниң лексикалық курамын этимологиялық жақтан изертлеў – қарақалпақ тилиниң алдында турған әҳмийетли мәселелеринен бири.

Бул мақаламызда қарақалпақ тилиндеги ийт, көпек, төбет хәм күшик сөзлерине этимологиялық тәрәптен қатнас жасадық. Бул сөзлердиң түркий тиллердеги лексикалық мәнисин, олардың қолланылыўын үйрениўге хәрекет еттик.

Ийт – жыртқышлар топарынан есапланатуғын үй хайўаны [1:264]. Хәзирги түркий тиллеринде it, iyt, it, et сыяқлы формаларда ушырасатуғын бул сөз дерлик барлық түркий тиллери ушын ортақ сөз. Ески түркий тилинде it/it [2:215, 221] тулғасында, Махмуд Қашғарийдиң «Девани луғатит ат-түрк» шығармасында да усы тулғада, қарақалпақ тилинде қолланылатуғын мәнисинде [3:74] көрсетиледи.

Бул сөздиң этимологиясы ҳаққында гәп кеткенде төмендеги пикирлерди қосымша айтыў орынлы.

Өзбек тилиниң этимологиялық сөзлигин дүзиўши Ш.Рахматуллаев Э.В.Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков» мийнетин силтеме етип, ийт сөзи тийкарынан «ары қозғалтыўшы», «ары жылыстырыўшы» мәнисин билдирген болып, ески түркий тилинде «ары жылыстыр» мәнисин аңлататуғын ийт феийл сөзи де бар екенлигин көрсетеди [4:126].

Сондай-ақ, түркмен этимологы С.Атаниязов ески түркий тилинде ийт мәнисинде küt (küd)/güt (güd) деген сөз қолланылғанлығын, ўақыт өте сөз басындағы «k/g» сеси түсип қалып, «ü» сеси «i/i» сеси менен орын алмасқанлығын айтады [5:184].

Қарақалпақ тилинде жыныслық жақтан ийттиң еркегин атаў ушын көпек сөзи қолланылады.

Көпек сөзин пайдаланатуғын түркий тиллер еки топарға ажыралады: соннан, түрк, қырым татары, қумық, гагауз, урым хәм қырымшақ тиллеринде улыўма ийт уғымында, ал әзербайжан, түркмен, өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде ийттиң еркегин атаў ушын қолланылады.

Бул сөз Орхон-Енисей жазыўларында, М.Қашғарийдиң «Девани луғатит ат-түрк» шығармасында тилге алынбаған, бериге келип, Юсуп Хас Хажибтиң «Қутадғу билиг» мийнетинде «Onlar akrep gibi sokarlar, sinek gibi kanımı emerler, köpek gibi havlarlar; hangisine yetişeyim» [6:474] (Олар шаяндай шаншады, шыбындай қанымды сорыйды, ийттей үреди; қайсысына үлгерейин. Түп нускада «köpäk teg ürärlär» [2:317]) қатарлары арқалы көрсетиледи. Келтирилген мағлыўматларға қарағанда, бул сөз түркий тиллер лексикасында XI әсирден айланысқа түскен.

Көпек сөзи жөнінде әдебиеттарда бир-еки этимологиялар келтирилген. Э.В.Севортян өз мийнетінде «алдын «жүни узын, мамық ийт»лерди көпек деп атаған», – деп көрсетеди. Усыған бола, ол аталмыш сөздің этимонын «жумсақ, мамық» мәнісінде қолланылатуғын «көп» сөзи екенлигин айтып, ол -ек қосымтасы арқалы жасалған деген шамалауларын келтиреді [7:112].

Ал, түрк тилинің этимологы Хасан Эреннің изертлеулері бойынша, көпек сөзи ийттің «göv-göv, köv-köv» деп шығарған сесинен пайда болып, оған түркий тиллердегі киширейтиуши мәнісіндегі -ек (-ак) қосымтасының қосылыуы арқалы жасалған [8:257].

Тилимиздің лексикалық курамында ийттің еркегин атау ушын тағы да төбет сөзи қолланылады. Бул сөзді пайдаланатуғын түркий тиллері санаулы ғана. Қыпшақ тиллер топарынан, қазақ тилинде төбет – «үлкен ийт», қырғыз тилинде дөбөт – «ийттің, қасқырдың еркегі», ноғай тилинде тоьбет – «ийттің еркегі, үлкен ийт», татар тилинде төбет – «үлкен, қара-ала падашы ийт» мәнилерінде хәм қарақалпақ тилинің лексикасында ушырасады. Төбет сөзинің этимологиясы туұралы да илимий әдебиет бетлерінде еки-үш түрлі мағлыұмат бар. Татар тилинің этимологиялық сөзлігін дүзиуши Р.Г.Ахметьянов төбет сөзин «Тибет» этнониминен шыққан деп көрсетеди. Өйткени, тибетлилердің ийти үлкен, геүдели болып, оларды паданы қорыу ушын сақлаған [9:288]. Қырғыз тилинде сингармонизмнің ерин үнлеслиги сақланғанлығы ушын оларда дөбөт болып, еки бууында да теңдей ө сеси келеди. Ал, қазақ, қарақалпақ, ноғай хәм татар тиллерінде төбет болып жумсалады. Ески түркий тилинде бул этноним «Türüt» көринисінде «Тибет, тибет халқы» мәнісінде қолланылған [2:598]. Демек, төбет сөзи төмендегі үлгіде усы халына келген: түпүт>төбет, төбет.

Қазақ илимпазы Әлибек Нурмағамбетов төбет сөзинің этимологиясын төмендегіше баянлайды: монғол тилинде «ирилик, үлкенлик» мәнісин аңлататуғын «тойв», «томо» деген сөзлер бар. Төбет сөзи солардың бири менен, мысалы, «тойв» сөзине тилимиздегі ийт сөзинің дизбеклесиуинен қәлиплескен. Дизбектен кейин бириге баслаған сөз түркий тиллеріндегі сес нызамлықтарына бағынып, «в» сеси «б», «й» сеси «е» сесине өзгерген. Демек, тойв+ит>товит>төбет схемасында қәлиплескен [10:276].

Күшик – ийттің жаңа тууылған баласы, ержетпеген ийт [1:84].

Күшик сөзи де хәзиргі түркий тиллерінде хәм ийт, хәм ийттің баласы мәнісінде пайдаланылады. Бул сөздің ески этимоны, жоқарыда айтқанымыздай, küt (küd)/güt (güd) деген түркий сөз болып, ол «ийт» мәнісин аңлатқан. Ямаса, күшик сөзи ийтти шақырғанда қолланылатуғын «күш-күш!» хәм оны қуғанда қолланылатуғын «күш!» сөзине кемситиу яки жақсы көриу мәнісіндегі сөзлерди жасаушы -jük қосымтасы қосылыуы арқалы жасалған. Демек, күш+жүк>күшүк>күшик [5:184]. Қарақалпақ тилинде ерин үнлеслиги сақланбағанлығы себепли екінші бууындағы «ү» сеси «и» менен алмасқан. Сөзимиздің туұрылығы ретінде, бурын küt этимоны хәр қыйлы тиллердің топарында сөз пайда етиуде қолланылған, мысалы, рус тилиндегі «күшик» мәнісінде қолланылатуғын «кутёнок» сөзи де усы этимоннан екенлигин көрсетиу мүмкин [5:184; 9:456], – дейди С.Атаниязов.

Усылай лексикология илиминде бул сөзлердин келип шыгыўы туўралы хәр қыйлы пикирлер жүр. Хәр илимпаз өзінше қатнас жасайды.

Демек, жуўмақлап айтатуғын болсақ, изертлеў объектимиздеги сөзлер түркий тиллерде хәр қыйлы лексикалық мәниге ийе, оларды лексикалық, этимологиялық жақтан еле де тереңирек үйрениў—қарақалпақ тилиниң, пүткил тюркологияның баслы мәселелеринен болып есапланады.

Әдебиятлар:

1. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Төрт томлық. II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984.
2. Древнетюркский словарь. – Москва: Наука, 1969.
3. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк. – Алматы: Дайк-Персс, 2005.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000.
5. Atanyúazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. – Aşgabat: Miras, 2004.
6. Hâcib Y.N. Kutadgu bilig. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
7. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Языки русской культуры, 1997.
8. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. – Ankara, «Bizim Büro», 1999.
9. Ахметьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. Ике томда. I, II том. – Казань: Мәгариф—вакыт, 2015.
10. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз (сөз төркіні). – Алматы: Рауан, 1994.